

DOĞU SARAYLARINDA İDARİ VE MİMARİ DEVAMLILIK: URARTU KEF KALESİ (KEF KENTİ) SARAYI VE TOPKAPI SARAYI ÖRNEKLERİ

Öz: Medeniyetin en önemli göstergelerinden olan şehir hayatı, Doğu'da ortaya çıkmıştır. Uygarlık tarihinde Mezopotamya'da ilk şehir ve devletlerin oluşmasıyla beraber antikal mimarî örnekleri verilmeye başlanmıştır. İlk antikal mimarî örnekleri olan tapınaklardan sonra ikinci antikal yapılar saraylar olmuştur. Saraylar; hükümdarların aileleri ile birlikte ikamet ettiği yapılar olmanın haricinde devletin yönetim merkezi olarak da kullanılmıştır. Vergi ve savaş ganimetlerinin muhafaza edildiği depo-hazine bölümleri, zanaatkarların atölyeleri, resmî büro hizmeti gören birimler, ahırlar, mutfaklar ve taht kabul salonları Doğu saraylarının en önemli birimleri olmuştur. Sümerlerden itibaren mevcut saray planları göz önüne alınarak Osmanlılara değin Doğu toplumlarında sarayların belirli bir mimarî geleneği takip ettiği görülmektedir. Saraylar; surlar ile çevrili, bahçeler içerisinde, farklı konumlara yerleştirilen birbirlerine avlular ve koridorlar ile bağlanan, antikal kapıların bulunduğu, geçişlerin bazı kısımlarda sınırlı olduğu birimler şeklinde meydana gelen kompleksler biçiminde gelişmiştir. Söz konusu düzenleme Doğu'da yaklaşık 5 bin yıl boyunca benzer bir gelişim şeması izlemiştir. Adı geçen durum yalnızca mimarî düzenlemede görülmemiş saray teşkilatına da yansımıştır. Sarayların teşkilat olarak biçimlenmesi, saray görevlilerinin vazifeleri de benzerlik göstermiştir. Makalede; M.Ö. 9.-7. Yüzyıllar arasında Doğu Anadolu merkezli bir devlet kuran Urartulara ait Adilcevaz-Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı ile Topkapı Sarayı, Doğu saray geleneğinde mimarî biçimlenme açısından benzerlikleriyle mukayese edilerek incelenmiştir. Her iki sarayın öncesinde Doğu'da inşa edilen saraylardan örnekler verilerek plan özelliklerine değinilmiştir. Batı'nın Doğu karşısındaki siyasî, iktisadî ve kültürel egemenliği neticesinde, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğu saray geleneğinin simge yapılarından Topkapı Sarayı terk edilmiştir. Batı tarzında inşa edilen Dolmabahçe Sarayı ile Doğu saray mimarî düzenlemesi teşkilatı bırakılarak Batı tipinde bir mimarî ve örgütlenmeye gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu, Saray, Mimarî, Urartu Kef Kalesi, Topkapı Sarayı.

Administrative and Architectural Continuity in Eastern Palaces: Examples of Urartian Kef Castle (Kef City) Palace and Topkapı Palace

Abstract: City life which is one of the most important indicators of civilization emerged in the East. In the history of civilization, as of the formation of the first cities and states in Mesopotamia, examples of monumental architecture began to be constructed. After the temples, which were the first monumental architectural examples, the second monumental structures were palaces. Apart from being the structures where rulers resided with their families, they were also used as the administrative center of the state. Warehouse-treasury sections where tax and war spoils were kept, workshops of craftsmen, units serving official offices, barns, kitchens and throne halls were the most important units of the Eastern palaces. Considering the existing palace plans since the Sumerians till the Ottomans, it is seen that the palaces in the Eastern societies followed a certain architectural tradition. Palaces have been developed in the form of complexes surrounded by city walls, in gardens, placed in different locations, connected to each other by courtyards and corridors, with monumental gates, and as units where passages are limited in some parts. The aforementioned arrangement followed a similar development scheme in the East for about 5 thousand years. This situation was not only seen in the architectural arrangement, but also reflected in the palace organization. The formation of palaces as an organization and the duties of palace officials were also similar. In the article, the Adilcevaz-Kef Castle (Kef City) Palace, which belonged to the Urartian establishing a state centered in Eastern Anatolia between between 9 and 7 BC, and Topkapı Palace have been examined by comparing their similarities in terms of architectural formation in the Eastern palace tradition. Before both palaces, the examples of the palaces built in the East were given and their plan features were mentioned. As a result of the political, economic and cultural domination of the West against the East, Topkapı Palace, one of the symbolic structures of the Eastern palace tradition in the Ottoman Empire, was abandoned in the 19th century. With the Dolmabahçe Palace, built in the Western style, the Eastern palace architectural arrangement was abandoned, and a Western type of architecture and organization was adopted.

Keywords: Eastern, Palace, Architecture, Urartu Kef Castle, Topkapı Palace.

TÜRKÜLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar Corresponding Author

1) Öğr. Gör. Büşra AYAZ

İstanbul Üni.
Edebiyat Fak.
Sanat Tarihi Böl.
Türk İslam Sanatı ABD.

busra.ayaz@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1905-7598

2) Dr. Öğr. Üyesi
Mert AĞAOĞLU

Sakarya Üni.
İnsan ve Toplum Bil. Fak.
Sanat Tarihi Böl.

magaoglu@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5063-009X

Gönderim Tarihi
Received
05.10.2023

Kabul Tarihi
Accepted
16.02.2024

**Atf
Citation**
Ayz, Büşra, ve Mert Ağaoglu. "Doğu Saraylarında İdarî ve Mimarî Devamlılık: Urartu Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı ve Topkapı Sarayı Örnekleri." *Türkük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2023, ss. 35-63.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Tarihte ilk uygarlıklar, su boyu ovalarında, nehir kenarlarında ortaya çıkmıştır. Nil vadisinde Eski Mısır, Fırat-Dicle kenarında Mezopotamya Uygarlıkları, İndus Nehri yakınlarında Hint, Sarı Irmak çevresinde Çin Uygarlığı meydana gelmiştir. Nehirler toplumların hem taşımacılık hem de tarım yapımlarını sağlamıştır. Mezopotamya’da zaman içerisinde sulamalı tarım ile birlikte artı ürün ortaya çıkmıştır. Halk, artı ürünü tanrıların topladığına ve kendilerine hizmet edenlere verdiği inandırmaktaydı. Bu toplama işlemini, tapınağın korunmasını ve tanrıların temsilciliğini rahipler üstlenmiştir. Rahipler, halka tanrısal bir şekilde seçilmiş olduklarını benimsetmişlerdir. Tapınaklar, tarlaları çiftçilere kiralamakta ve faizle borç vermekteydi. Böylece, yerleşikler arasında üreten ve üretimi kontrol eden şekilde sınıflar ortaya çıkmıştır. Artı ürünü elde eden gruplar diğerleri üzerinde hakimiyet kurmuştur. Yerleşik hayatın ve tarımın başlamasıyla mülkiyet olgusu meydana gelmiş, mülkiyetin muhafazası gereksinimi devlet kavramını doğurmuştur. Tüm bunların neticesinde örgütlü, teşkilatlı ve sınıflı bir toplum yapısı meydana gelmiş, bu süreçle birlikte ilk şehirler, devletler ortaya çıkmıştır. Tapınak gelir-giderlerinin kaydının tutulması ihtiyacının doğmasıyla birlikte yazı, rahipler tarafından icat edilmiş ve geliştirilmiştir. Bunlar, ilk başta piktogram yani resim yazısı şeklinde olup zamanla ideograma evrilmiş, işaretlerle gösterilmeye başlanmış, çizgisel anlatımlara dönüşerek çivi yazısı ortaya çıkmıştır (Kaya 45). İlk devletlerin ve akabinde yazının ortaya çıkmasıyla uygarlığın başladığı genel olarak kabul edilmektedir. İnsanlık tarihinin ana coğrafyasını meydana getiren Mezopotamya, Mısır ve Anadolu merkezli bölge Doğu’yu oluşturmasına rağmen ilk başlarda bir karşıtlık, bir Doğu-Batı mücadelesi mevcut değildi (Emecen 301-306). Batı’nın kimlik kazanması, kendini tanımlayabilmesi genel olarak Antik Yunan-Pers mücadeleleriyle kendini göstermiştir. Yazı sayesinde, tarihte tanımlayabildiğimiz ilk toplum Sümerler olmuştur. Sümerler, kent devletleri şeklinde örgütlenmişlerdir. Surlarla çevrili on binlerce insanın yaşadığı kentler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Şehirlerin, devletlerin ve yazının ortaya çıktığı bu dönem (M.Ö. 3300 ve sonrası) ile Batı’nın varlığını şekillendirip bir aktör olarak sahneye çıktığı dönem (M.Ö. 6. Yüzyıl) arasında 2500 yıldan fazla bir zaman vardır. Bu durum, uygarlık tarihinde insanlığın gelişimi açısından Doğu’nun önemini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada; tarihte uygarlıkların, şehirlerin, devletlerin ilk ortaya çıktığı yer olan Doğu’daki saraylar, Urartu Kef Kalesi Sarayı ve Topkapı Sarayı örnekleri bağlamında ele alınmıştır. Doğu Sarayları konusunun genişliği göz önünde bulundurularak çalışmada; ilk sarayların ortaya çıkışı, Urartu öncesi saraylar ve Osmanlı öncesi saraylara kısaca değinilmiştir. Doğu saraylarının mimarî olarak şekillenmesinde, idari teşkilatın ve ihtiyacın önemli olduğu vurgulanarak Doğu’da saray mimarisinde bir sürekliliğin görüldüğü üzerinde durulmuştur. Kaynak olarak; konuyla ilgili kitaplar, makaleler, tezler ve ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır.

Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Sarayların Oluşumu

Kalabalık insan topluluklarının yaşadığı surlarla çevrili şehirler, Mezopotamya’da Uruk Dönemi’nde (M.Ö. 3500-3100) ortaya çıkmıştır¹. Burada, toplumsal iş bölümü, uzmanlaşma, meslek grupları ve sosyal tabakalaşma görülmektedir. Uruk Dönemi’nde Güney Mezopotamya’da yaşanan “Kent Devrimi” ile köy-kasaba tipi yerleşimler kentlere dönüşmüştür. Kentleşme akrabalığa dayalı toplumsal yapıyı değiştirmiştir. Uruk’ta, farklı etnik kökenlerden, farklı coğrafyalardan gelen insanlar kaynaşmıştır. Tarihte ilk yazılı belgeler, Uruk’tan günümüze gelmiştir. Sümerce, uygarlık tarihinde ilk yazı dili olmuştur. Tapınağın gelirlerinin kaydını tutma ihtiyacı ile birlikte kayıt tutma yöntemi olarak muhasebe amaçlı ortaya çıkan yazı, kil tabletler üzerine yazılmıştır. M.Ö. 3300-2900 arasına tarihlendirilen bu tabletler Fırat Nehri kıyısındaki Uruk şehrinin Uruk IV tabakasında bulunmuştur (Fischer 26). Buradaki piktografik yazı sonraları stilize edilerek çivi yazısına dönüşmüştür. Uruk Dönemi’nde şehirlerin ortaya çıkışına nüfus artışı, sulama sistemlerinin gelişmesi gibi etkenler yol açmıştır. İlk şehir ve ilk şehir devleti olarak tanımlanan Uruk; bir çekirdek şehir ve onu çevreleyen tarımsal havzadan meydana gelmektedir. Surla çevrili şehir, dış mahallelerle, tarım alanları ve meyve bahçeleri ile kuşatılmıştır. Yaklaşık nüfusunun 40 bin olduğu düşünülmektedir. 250 hektar olan Uruk yerleşiminin M.Ö. 2900’lerde 500 hektara ulaştığı görülmektedir. Uruk, o dönemde bilinen dünyanın en büyük şehridir. M.Ö. 5. Yüzyıl Atina’sının iki katı büyüklüğündedir (Tekin 17-30).

Asıl şehri oluşturan iç şehirde; tapınaklar, saray ve idarî yapılar bulunmakta olup şehir, düzenli olmayan cadde ve kanallarla bölümlenmişti. İlk yazılı belgeler olan Uruk’taki kil tabletlere depolanan ve dağıtılan tarımsal ürünler kaydedilmiştir. Tabletler genellikle tapınak çevresinde bulunmuştur. Uruk’taki tanrıça İnanna (Eanna) Tapınağı’nın ürünlerin depolandığı bir dağıtım merkezi olduğu düşünülmektedir. Bir kâtibin şehrin başka bir yerindeki kâtip tarafından kaydedilen bilgiyi anlaması için yazının standartlaşması gerekmektedir. Yazının gelişmesiyle üretimden bağımsız olan ayrı bir zümre, katipler ortaya çıkmıştır. İnanna tapınak kompleksinde (Plan 2) saray olduğu düşünülen dört salonlu bir bina bulunmaktadır. Burada, işlevleri birbirinden farklı olan yapılar görülmektedir. Aynı zamanda zanaatkarların atölyeleri de yer almaktadır (Tekin 17-30).

Tapınak artı ürünü depolamış, toprak mülkiyetini elinde bulundurmuş, üretimi kontrol etmiş, ticareti yönetmiş ve şehir üzerinde otorite oluşturmuştur. Şehrin odak noktası, kült merkezi tapınaklar olmuştur. Ekonominin merkezini oluşturan tapınaklar, tanrıların ikamet yerleri olarak görülmüştür (Tekin 17-30).

¹ Uruk öncesinde görülen nüfusu 10 bini bulan Eriha, Çatalhöyük gibi yerleşmeler kamu yapılarına (tapınak, saray) ve örgütlü, teşkilatlı bir idareye, devlet yönetimine sahip olmaları için şehirleşmenin ilk adımları olarak tanımlanmaktadır.

Günümüzdeki arkeolojik verilere göre anıtsal kamu binaları, seri üretime imkân veren çömlekçi çarkı, özel mülkiyet ve kontrol mekanizmasının göstergesi silindirik mühürler ile yazı Uruk'ta ortaya çıkmıştır. Söz konusu gelişmeler M.Ö. 3500'lerden itibaren somut bir şekilde Uruk ve civarında görülmüştür. Uruk'ta üretim ile uğraşmayan, artı ürünle beslenen, vergiden bağımsız rahipler, yöneticiler, askerler, katipler ve tacirler gibi zümreler görülmektedir. Artı ürünün şehirlerde toplanmasının göstergesi anıtsal kamu yapıları olmuştur. Merkezi bir noktada bulunan ve etrafına hâkim bir tepe üzerine yapılan tapınaklar, anıtsal kamu binalarının ilk örneğini oluşturmuştur. Tarımsal ve hayvansal üretim ile uğraşmayan görevliler tapınak veya saray depolarında biriken artı ürünle beslenmiştir. Buradan en büyük payı krallar, rahipler, devlet adamları, memurlar ve askerler almıştır. Adı geçen gruplar fiziksel kuvvet isteyen üretimle ilgili işlerden ve vergiden muaf olmuştur. Mezopotamya'da ürünlerin ekimi ve toplanmasının ne zaman yapılacağı astronomiyi doğurmuş, astronominin gelişmesi ile takvimler hazırlanmıştır. Elde edilen artı ürünün bir kısmı Mısır ve İndus'a kadar olan coğrafya ile yapılan dış ticarete kullanılmış, gereksinim duyulan ürünler ithal edilmiştir. Yaşanan tüm bu gelişmeler, kentleşme ve devletleşme olgusunun mühim göstergeleridir (Çevik 12-41).

Mezopotamya'daki zigguratlar politik ve iktisadî gücün simgesi olmuş yapılardır. Esas zenginlik kaynakları, sunulan armağanlar değil sahip oldukları arazilerdir. Uygarlık tarihinde kurumsallaşmanın ilk mekânı tapınaklar olmuştur. Rahipler, kendilerinin tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olduklarını söyleyerek sahip oldukları gücü meşru göstermişlerdir. Bu sayede, tüm idarî mekanizmalar için gerekli olan ideolojik temeli sağlamışlardır. M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya şehirlerinde görülen ikinci kamu binaları saraylar olmuştur. Tapınaklar gibi anıtsal olan saraylar da şehir merkezine inşa edilmişlerdir. Saraylar seküler gücün yükselişini simgeleyen yapılardır. Genellikle ortak hareket eden tapınak ve sarayın bazı durumlarda iktidar için çekiştiği belgelerden öğrenilmektedir. Saraylar da tapınaklar gibi tarım arazilerine sahip olarak artı ürünü depolamışlardır. Tapınak ve sarayın sahip olduğu araziler kendisine bağlı aileler tarafından işlenmekte veya çiftçilere kiralanmaktaydı. Bu çiftçiler ürünlerinin bir kısmını saray ve tapınağa vermekteydi (Çevik 12-41).

Benzer gelişmeler daha sonra Anadolu'da da yaşanmış ve tapınak ile saray şehrin iki mühim idarî ve mimarî unsuru olmuştur (Musluoğlu 1-4).

Farsça'da ev anlamına gelen “*Srada*” kelimesinden türeyen saray, hükümdar, kral veya yöneticilerin kullanımına yönelik inşa edilmiş olan büyük ölçekli bir konut türüdür. Saray, hanedan üyelerinin hizmetkârları ile birlikte ikamet ettiği, hükümdarın güvenliği için askerlerin bulunduğu devlet hazinesinin yer aldığı ve muhafaza edildiği ayrıca yönetim işlerinin de yürütüldüğü yapılar topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Siyasal gücün merkeziliğini oluş-

turan saray, devri için mimarlığın en üst düzeyde kullanıldığı görkemli bir yapıdır (Şahin 13-26). Mezopotamya bölgesinde ahşap ve taş, çok nadir bulunduğundan mimarîde malzeme olarak kerpiç kullanılmıştır. Bu durum konut mimarîsine de yansımış, artı değere sahip olan gruplar diğerlerinden daha farklı konutlar inşa ettirmişlerdir. Hanedan mensuplarının ikamet ettiği sarayların M.Ö. 3 bin dolaylarında Mezopotamya’da ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Tapınağın uzağında bir konumda inşa edilen sarayların ilk örneklerinden biri Kiş kentindeki Kiş Sarayı’dır. Kiş Sarayı, kuzey kısmı güney kısmından daha eski olan iki ayrı binadan oluşmaktadır (Plan 1). İki kısmın da aynı hanedan devrinde inşa edildiği düşünülmektedir. Sarayın bir cephesi dış büyük iken bir cephesi düz olup elli’den fazla odası bulunmaktaydı. Koridorlar ile bölümlenen odalar depo, mutfak gibi fonksiyonlara sahipti. Bu koridorlarla, avlularla bölümlenen farklı odalardan oluşan mimarî düzen kendisinden sonraki saray yapılarında da devam etmiştir. Tapınaklar yıkıldıktan sonra üzerine yeniden tapınak inşa edilirken saraylarda ise tekrar kullanıma gidilmediği görülmektedir (Mackay 84-92).

Sümerler ve sonrasında Akkad Dönemi’nde Mezopotamya’da inşa edilen saraylar karmaşık planlı ve geniş alanlara yayılmış yapılardır. Avluların çevrelerindeki mekânlarla birbirlerine eklenip savunma duvarıyla çevrelendiği yapı gruplarından oluşmuşlardır. Avlulu grupların birbirine eklenmesi sarayların zaman içerisinde gelişebilmesine olanak vermiştir. Bu yapı düzeni avluların işlev açısından farklılaşmasıyla resmî, dinsel ve özel niteliklere sahip avlu merkezli değişik grupların oluşmasını sağlamıştır. Mezopotamya saraylarının taht ve kabul salonları dinî mimarînin biçimlerini yansıtırken mazgal dişli duvarları ise savunma yapılarını örnek almıştır. Mari Sarayı, iç içe geçmiş çok sayıda odadan oluşmaktaydı. En önemli mekân ise ortadaki temsil salonuydu. Buradan taht ve ziyafet salonu olarak kullanılan büyük salona geçilmekteydi. Bu mimarî düzenleme Mezopotamya saray mimarîsinin tipik bir örneğiydi. Babil ve Assur döneminde bu plan tipi devam etmiş lakin düzensiz ve karmaşık yapılaşma yerini eksen ve simetriye bırakmaya başlamıştır. Planlar, aynı eksen üzerinde birbirini izleyen ve anıtsal kapılarla bağlanan avlularla daha düzenli bir şemaya yönelmiştir. Lakin Assurlularda sadece taht salonu yer almaktaydı ve söz konusu mekân avluda bulunmaktaydı (Hrouda 104). Assur Sarayı merkezî bir yönetimi ve ekonomiyi simgeleyen bir yapıydı. Devlet bütçesi gelir ve giderler sarayda belirlenir ve hesaplanırdı. Haremdeki kadınlar tıpkı Osmanlı’daki gibi beraberlerinde hadım saray görevlisi ile dışarı çıkarlardı. Saray görevlilerinin sakal bırakamama durumu Osmanlılarda da görülmüştür. (Cancık ve Kirschbaum 140-143). Bu durum Doğu saraylarının mimarî ve teşkilat açısından tarih boyunca sürekliliğini göstermektedir.

Hititlerde başkent Hattusa’da Büyükkale olarak isimlendirilen bölgede yapılan sarayda farklı yapı gruplarını birleştiren avlular yer almaktaydı. Surlarla çevrili saray, Doğu sarayları geleneğini izlemekte olup yönetim bölümü,

mutfak, depo, ahır, arşiv ve atölyelere sahipti (Plan 3). Saray, M.Ö. 17. Yüzyılda şehrin en yüksek ve en güvenli yerine inşa edilmişti (Atıla 113). Eski Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nde (M.Ö. 1570-935) inşa edilen Teb Sarayı; geniş avlular, tören alanları ve bahçeler çevresinde gelişen karmaşık bir plandı. Yeni Assur Sarayları ise Babanu (Dış) ve Bitanu (İç) adlı iki bölümden oluşmaktaydı. Sarayın üçüncü bölümünü ise Harem meydana getirmekteydi. Babanu'daki en üst düzey görevli "Rab Şa Reşi" adlı baş hadım idi. Haremde başında ise "Şa Reşi" adlı hadım görevli bulunmaktaydı. Yeni Assur Devri saraylarının en eskisi olan II. Aşşur-Nasir-Apli Sarayı, Kalhu'da inşa edilmiş ve yapımı M.Ö. 879'da tamamlanmıştır (Plan 4). Dış avlu, iç avlu ve harem olmak üzere üç ana bölümden oluşan sarayda; yönetim kısmı, kralı ofisler, depolar, arşivler, mutfaklar, ahırlar kuzeyde, merasimlerle alakalı özel kısım güneyde bulunurken harem ise güneydoğu uçta yer almaktaydı (Sevin, 45-47).

Pers sarayları ise savunma duvarı olmayan, teraslar üzerinde büyük boyutlu apadanalardan oluşan yapılardır. Susa'da I. Dareios devrinde (M.Ö. 552-485) inşa edilen saray buna örnektir (Plan 5). Parthlar ve Sasanilerden İslam mimarlığına devrolunan eyvan, doğrudan doğruya hükümdara, saraya özgü simgesel bir mekândır (Akın,1997:1611-1614). Ktesiphon'da (Medain) yer alan ilk Sasanî Hükümdarı I. Şâpûr (241-272) tarafından inşa ettirilen daha sonra Anûşirvân I. Hüsrev (531-579) tarafından genişletilen Sasanî Sarayı'nın (Plan 6) Tak-ı Kisra adlı eyvanı günümüze kadar ulaşmıştır.

Bizans Sarayları, Avrupa'daki saraylardan farklı olarak tek, büyük bir blok yerine birbirlerine merdiven ve koridorlarla eklenen, surlarla çevrili, bahçeler içindeki dağınık yapılardan meydana gelen kompleksler şeklindeydi. Bizans saraylarının bu yönüyle Doğu saray geleneğini takip ettiği görülmektedir. Constantinus tarafından İstanbul'da 4. Yüzyılda inşa ettirilen ve zamanla yeni yapıların inşasıyla genişleyen Magnum Palatium (Büyük Saray) bu duruma örnektir (Kuban 38) (Plan 7).

Topkapı Sarayı Öncesi Türk-İslam Saraylarına Genel Bir Bakış

İslam tarihinde saltanat müessesesini ve hanedanı ilk kez Emevîler meydana getirmiştir. İslam mimarisinde saray geleneği Emevîler kurulmadan Hz. Osman devrinde (644-656) Suriye valisi olan Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye tarafından Dımaşk'ta "Kubbetü'l Hadra" adlı kubbeli yapı ile başlatılmıştır. Devlet kurulunca hilafet sarayı olan bu yapı günümüze gelememiştir (Tanman 437-444). Zamanımıza kalıntıları ulaşan Emevî sarayları ise yönetim işlevi barındırmayan, şehir dışında inşa edilmiş, küçük kasırlar şeklindeydi. Adı geçen saraylar daha sonraki İslam sarayları ile biçimsel bir süreklilik oluşturmamıştır. Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman (912-961) tarafından Kurtuba'nın 5 km. kuzeybatısında inşa edilen Medînetüzzehrâ Sarayı'nda yapılar üç kademeli teraslar üzerine inşa edilmişlerdir. Surlarla çevrili sarayda yapıların işlevleri, avluların konumu ve dizilimleri (Plan 8) diğer Doğu saraylarına benzer özellikler göstermektedir (Can 149). Abbasîler ise başkenti yeni kurdukları Bağdat'a taşımışlar ve böylece Sasanîler'in son başkenti Ktesiphon'a (Medain) yalnızca birkaç km. uzaklığa yerleşmişlerdir. Abbasî sarayları Asya geleneğindeki sürekliliğin bir parçası

olarak inşa edilmişlerdir. 836 yılında Halife Mu'tasım devrinde inşa edilen Cevsaku'l Hakanî Sarayı, Bağdat yakınlarındaki Samerra şehrinde yer almaktaydı. Türk Beyi Artuk Ebul-Feth bin Hakan için inşa ettirilen yapı, halifenin beğenmesi üzerine onun tarafından kullanılmıştır (Yetkin 49-56). Doğu saray geleneğini büyük ölçüde devam ettiren yapıda surlarla çevrili sarayın birimleri, avlu ve koridorlarla birbirine bağlanmıştı (Plan 9). Bu gelenek, İslam saray mimarlığının baskın özelliğidir (Grabar 200). Eksensel ve simetrik bir yerleşim planına sahip olan sarayda taht salonunu ve ona ulaşan avlular dizisini oluşturan bölüm Mezopotamya geleneğine bağlıdır. (Akın 1611-1614). Gaznelilere ait Leşker-i Bazar Sarayı ise Sultan Mahmud devrinde (998-1030) inşa edilmiştir. Düzgün dikdörtgen geniş bir avlu çevresinde uzunlamasına tasarlanan sarayın simetrik bir planı bulunmaktadır (Plan 10). Dört eyvanlı avlunun çevresinde dört eyvanlı avlulara sahip birimler görülmektedir (Avcı 142-143). Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad tarafından Beyşehir Gölü kıyısında 1226-1236 yılları arasında inşa ettirilen Kubadabad Sarayı plan tespit edilen tek Selçuklu sarayıdır (Plan 11). Surlarla çevrili yapı, avlular vasıtasıyla birbirleriyle ilişkilendirilen farklı büyüklükte asimetrik yerleştirilmiş odalardan (depo, mutfak vs.) meydana gelmekteydi (Uğurlu 299-300). Saray, farklı maksatlar için inşa edilmiş birimlerden meydana gelen bir yapı topluluğu idi (Sözen 26).

Türk-İslam devletlerinde işlevsel olarak saray; hükümdarın ailesiyle beraber ikamet ettiği hususi mekân iken aynı zamanda devlet işlerinin görüldüğü bir merkez durumundaydı. Bu yönüyle Doğu saray geleneğini devam ettirmişlerdir. Türk-İslam sarayları, mimarî biçimlenme olarak da adı geçen geleneği sürdürmüş, genellikle dikdörtgen bir avlunun içerisinde zaman içinde gelişen yapılar topluluğu şeklinde meydana gelmiştir. Bir başka yapılanma ise dört eyvanlı avlu etrafında biçimlenme şeklinde gerçekleşmiştir. Bu duruma örnek olarak 11. Yüzyılda inşa edilen ve günümüze gelemeyen Karahanlı Tirmiz Sarayı gösterilebilir (Tarım 117-121).

Osmanlıların ilk sarayları, Osman Gazi zamanında Yenişehir'de, Orhan Gazi devrinde Bursa İç Kale'de ve Sultan I. Murad devrinde Edirne Kavak Meydanı'nda inşa edilmiş olup bu saraylardan zamanımıza hiçbir mimarî unsur ulaşmamıştır. Söz konusu sarayların mimarîsi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sultan II. Murad devrinde Edirne'de Saray-ı Cedid, Fatih Sultan Mehmed zamanında ise İstanbul Beyazıt'ta Saray-ı Atik inşa ettirilmiştir. Mevcut bilgiler ışığında bu iki yapının plan olarak Doğu saray geleneğini devam ettirdiği bilinmektedir. İki saray da surlarla çevrili olup zaman içerisinde ilavelerle genişleyen çeşitli yapı birimlerinden oluşmaktaydı.

Urartu Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı'nın İdarî ve Mimarî Olarak Biçimlenmesi

Urartu şehirleri sitadel ve aşağı şehir olarak iki iskân sahasından meydana gelmekteydi. Bu şehirler daha evvel iskân edilmemiş, kayalık yüksek ovalarda kurulmuşlardır. Topografya düzleştirilmiş, teraslar açılmış, mimarî topografyaya göre şekillenmiştir. Genellikle Van Gölü havzası ve kuzeyde Aras Nehri havzasında inşa edilmişlerdir. Ülkenin en batıdaki sınırı Fırat

Nehri olmuş, nehri sadece vergi ve ganimet için geçmişlerdir. Tüm Urartu şehirlerinin kendi tarımsal potansiyeli, üretimi bulunmaktaydı. Göletler, havuz-cuklar oluşturup suyu biriktirmişlerdir. İnşa ettikleri şehirleri birbirleriyle ilişkili alanlarda kurmuşlardır. Günümüzde, Van'daki Urartu şehirlerinin yerinde Van'ın ilçeleri yer almaktadır. Aşağı yerleşme içerisinde yer almayan kamu yapıları sitadelde bulunmaktaydı. Kayalığın üst kısmı bütünüyle kesilerek planlanan yapıların alt yapısı meydana getirilmiş ve yapılar kayalık zemin üzerinde inşa edilmiştir. Sitedel surları kayalık arazinin biçimine göre değil, mimarî unsurlara gereksinim duyulan alan ölçüsünde, yamaçlara açılan yahut dolgu ile oluşturulan teraslara yapılmıştır. Sitedelerde bulunan saray, tapınak kompleksi ve depo gibi kontrollü giriş çıkışlara müsaade edilen alanlar ve bunların alt yapı sistemleri de planlanarak yapılmıştır (Avcı 119-120).

Urartuca yazıtlarda saray, “E.GAL” kelimesiyle yazılmış olup bu kelime Assurca'dan alınmıştır. Söz konusu logogram Urartu dilinde aynı zamanda kent ve kale anlamında da kullanılmasına rağmen yazıtlara bakıldığında daha çok sarayı ifade ettiği görülmektedir (Ayman 56). Urartularda kralın sarayı başkent Tuşpa'da bulunmaktaydı. Başkentteki anıtsal saraylara benzer yönetim mekânları da krallığa bağlı bölgesel merkezlerde yapılmıştı. Lakin başkentteki saray mimarîsi tam anlamıyla bilinmemektedir. Urartu saraylarında taht ve kabul salonları, sütunlu salonlar yönetim kısmını meydana getiren mekânlar idi. Ayrıca sarayın hizmet birimlerini oluşturan depolar, sarnıçlar, mutfak ve harem de yer almaktaydı. Sarayların bir diğer mühim kısmı ise tapınağın bulunduğu dinsel kısımdı. Urartu Krallığı'nın ilk saray yapısının yazılı belgelere göre Aramu'nun kralı kenti Arşaskun'da yapıldığı düşünülmektedir. Fakat Arşaskun'un yeri bilinmediğinden yapı hakkında bilgi edinilememektedir. Kral Minua (M.Ö. 810-785/80) devriyle beraber başkent dışındaki merkez Anzaf Kenti'ndeki yönetim mekânlarının mimarî planları kısmen bilinebilmektedir. Surlarla çevrili kalenin ortasında bulunan sarayda depolar, sütunlu salonlar ve mekânlar arası bağlantıyı sağlayan biri kuzey-güney diğeri doğu-batı doğrultusunda iki koridor görülmektedir. 18 mekânlı sarayın 1, 2, 14 numaralı mekânlarında bulunan pithoslardan depo maksatlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. 15 numaralı mekân “Büyük Kabul Salonu” olarak adlandırılmıştır ve burada bulunan belgelerde bir sarayın yapıldığı anlatılmaktadır. Kazı çalışmaları bitirilemediğinden sarayın tüm planı ortaya çıkarılamamıştır (Kuvaç 67-77).

Urartu saraylarının biçimlenmesinde esas öge topografya olduğundan saray planları birbirinden farklılık göstermektedir. Bir saray planına ilişkin en çok bilgi kazı çalışmaları neticesinde Adilcevaz Kef Kenti'nden elde edilmiştir. Bu sarayda, payeler ile taşınan büyük salonlar birbirlerine koridorlarla bağlanmışlardır. Sarayın birimleri iki ana salon etrafında biçimlenmiştir. Aşağı Salon'un kuzeyinde servis odaları bulunurken güneyinde ise üç adet depo mevcuttur (Kuvaç 67-77).

Urartuca adı Haldiei URU Kur Ziuquni olan Van Gölü Havzası'ndaki Kef Kalesi, M.Ö. 685-645 yılları arasında hüküm süren Urartu Kralı Argiştî oğlu II. Rusa tarafından yaptırılmıştır. Bitlis'in Adilcevaz ilçesinin 3 km. kuzeyinde yer alan Kef Kalesi, Süphan Dağı'nın volkanik akıntularından meydana gelen bir kayalık üzerine inşa edilmiştir (Fotoğraf 1). Kuzey kısmı dışında kayalığın öbür kısımları sarp ve diktir. Bu sebepten kaleye ulaşım eğimin en az olduğu kuzey taraftan gerçekleştirilmiştir. Sitedel, yerleşmenin en yüksek bölümündeki kuzeyde 3 hektarlık bir sahayı kaplamaktadır (Fotoğraf 2). Aşağı Yerleşme ise sitadelin güneyindeki kayalığın üzerinde bulunmaktadır. Aşağı yerleşmeyi kuşatan sur duvarlarının uzunluğu takriben 2 km'ye yaklaşmaktadır (Fotoğraf 3). Yerleşmenin 16 hektara yakın bir sahayı kapladığı görülmektedir. Kef Kalesi, 1964-1972 yılları arasında Emin Bilgiç ve Baki Ögün tarafından kazılmıştır. Arkeolojik kazılar çoğunlukla kuzeydeki saray kompleksinde gerçekleşmiştir. Kademeli bir biçimde batıdan doğuya doğru alçalan üç farklı teras düzlemine yapılan sarayın en önemli iki bölümü "Yukarı Salon" ve "Aşağı Salon"dur. Saray, iki büyük ana salon ve bunların etrafında bulunan koridorlar ve daha küçük odalardan meydana gelmiştir (Plan 12). Saray, yaklaşık 2000 metre karelik bir alana kurulmuştur (Memiş 60). Salonlardaki büyük payeler, kerpiç yığınlarının çokluğu ve merdiven kalıntıları sarayın en az iki katlı olduğunu göstermektedir. Sürdürülen kazılarda 140 odalı olduğu düşünülen sarayın 30 odası ortaya çıkarılmıştır (Danışmaz 112-117).

Freskler, Urartu saraylarının iç mekânlarında en sık kullanılan bezeme unsuru olmuştur (Salvini, 2006: 149). Kazılarda ele geçen buluntulardan sarayın diğer Urartu Saraylarında olduğu gibi fresklerle kaplı olduğu anlaşılmıştır. Sarayın etrafında bulunan dokuz adet rölyefli bloklardan birindeki yazıttan, sarayı II. Rusa'nın inşa ettirdiği öğrenilmektedir. Bir diğer buluntu ise in situ şeklinde ortaya çıkarılan 170 adet pithostur. Yarıya kadar toprağa gömülü olan pithoslarda şarap, yağ ve tahıl depolandığı düşünülmektedir. Güneydeki depolarda bulunan pithosların üzerinde diğer kralî kentlerdeki gibi çivi yazısı ve ölçek bulunmaktadır (Erdoğan 34-36). Sarayın güneyinde bulunan 1, 2 ve 3 şeklinde numaralandırılan depolar farklı kotlarda inşa edilmiştir (Yiğit 53-64).

Rölyefli bloklardaki tasvir iki ana sahneye ayrılmış olup her ikisi de birbirinin yansımasıdır. Aslan üzerinde kanatlı tanrı, kale burçlarının üstünde ise ağızlarında tavşan olan iki kartal görülmektedir. Tanrının bir ayağı aslanın başı üzerinde diğeri ise sırtındadır. Sol elinde bir kap, sağda ise kozalak tutmaktadır. Sahnenin en üstünde inşa ile ilgili yazıt yer almaktadır. Buradaki tanrı tasvirinin Haldi olduğu bilinmektedir (Salvini 149).

Depoların kuzeyindeki "Aşağı Salon" (Büyük Salon), sarayın en geniş mekânıdır (Çizim 1). 20 x 45 m. ölçülerindeki salonun üst örtüsünün 10-12 adet paye ile taşındığı düşünülmektedir. Salonun batısından bir kapı ile geçilen odadaki merdiven üst kata ulaşan bir çıkış olduğunu göstermektedir. "Aşağı Salon" kuzeyden bir kapıyla geçilen L şeklinde bir koridor ile "Yukarı Salon"a bağlanmaktadır. 25.85 x 23.30 m. ölçülerindeki "Yukarı Salon"da sekiz adet

paye bulunmaktadır. Bulunan parçalardan duvarların fresklerle bezendiği anlaşılmaktadır. “Yukarı Salon”un bağlandığı koridora açılan 9 numaralı odanın mutfak, ikinci katının da harem olduğu düşünülmektedir. Kef Sarayı, Anzaf ve Sardurihinili saraylarından farklı olmayıp hepsinde küçük odaların bağlandığı büyük salonlar, uzun koridorlar, denetimli geçişleri sağlayan kapılar ve fil ayakları (fil payeler) yer almaktadır. Kömürleşmiş hatıl ve ahşap parçalarından sarayın bir yangında tahrip olduğu ve terk edildiği düşünülmektedir. Urartularda kralî şehirlerde en yüksek noktaya çoğunlukla tapınak yapılırken burada sitadelin en üst kesiminde saray bulunmaktadır (Danışmaz 112-117). Saraylar önceden planlanan bir imar düzenine sahiplerdi. Saman ve kil katılmış çamur harç ile birbirine bağlanan kerpiç blokların üstü çamur sıva ile sağlamlaştırılıp sıvanın üstüne kireç katkılı badana uygulanmaktaydı. Boyut olarak daha büyük olan, saraya girildiğinde ilk karşımıza çıkan “Aşağı Salon”daki kabartmalı kaidelerin fil ayaklarına ait olduğu düşünülmektedir. “Yukarı Salon”, duvarlarındaki fresklere rağmen daha mütevazı bir şekilde inşa edilmiştir. Bu salon, kralın ailesiyle ilişkili denetimli geçişlerin olduğu özel bir mekân olarak tanımlanabilir. “Aşağı Salon” ise kabul ve törenler için kullanılmış olmalıdır (Avcı 175-179).

Urartu sarayları birbirleriyle ilişkili mekânlardan meydana gelen kompleks yapılar şeklindedir. Tapınaklardaki standart mimarî planlar saraylarda görülmemektedir. Saraylarda topografyaya bağlı olarak farklı plan şemaları gelişmiştir (Çilingiroğlu 77). Lakin saray birimlerinin fonksiyonları, konumları, inşa teknikleri açısından benzerlik göstermektedir. Saraylar sadece kralın ikametgahı amacıyla yapılmamış, ayrıca tarımdan elde edilen artı ürünlerin depolandığı mekânlar olmuştur. Merasimlerin yapılması, diplomatik ilişkilerin yürütülmesi de sarayda gerçekleştirilmiştir. En çok öne çıkan birimleri kabul salonları ve depolardı (Kuvanç 67-77). Kef Sarayı, kademe kademe payeli avlular ve çeşitli yapılardan meydana gelmiş olup surlarla çevrili idi. Yapılan kazılarda 30 oda tespit edilmesine karşın kayda değer buluntu bulunamaması sarayın bütünüyle yağmalandığını düşündürmektedir (Yiğit 53-64).

Topkapı Sarayı’nın İdarî ve Mimarî Olarak Biçimlenmesi

Doğu saraylarında görülen kapalı avlu gruplarının art arda dizilmesinden oluşan yerleşme biçimi Topkapı Sarayı için de geçerli olmuştur. Topkapı Sarayı inşa edilirken Edirne Sarayı örnek alınarak Enderun (İç) ve Birun (Dış) şeklinde iki esas kısım şeklinde yapılmıştır. Edirne Sarayı’ndaki gibi sultanın tebaasına karşı yapılacak adaletsizlikleri görebileceğini simgeleyen Adalet Kulesi Topkapı Sarayı’nda da inşa edilmiştir (Taneri 213). 1475 yılından sonra Fatih Sultan Mehmed, Divan-ı Hümayûn başkanlığını bırakmış ve padişahlar toplantıları Adalet Kulesi’nin Divan’a açılan penceresinden dinlemeye başlamıştır. Adalet Kulesi, İslam Öncesi Eski İran anlayışından gelen adil hükümdar anlayışının Osmanlı mimarîsindeki somut bir göstergesidir (İnalçık 158). Kule, Osmanlı İmparatorluğu’nun adalete verdiği önemin mimarîdeki yansı-

masıdır. Sarayın birinci kapısı olan Bab-ı Hümayûn'un 1478 tarihli inşa kitabesinde "Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir, tüm zulme uğrayanlar ona sığınır" yazmaktadır. Tebaa, Allah'ın hükümdara bir emaneti olarak görülmüş, adaletle hükmetmek sultanın başlıca vazifesi sayılmıştır. Bu kapıdan girme hakkı yalnızca padişaha ve askerî sınıfa aitti. Birinci avluda yer alan 1472 tarihli Çinili Köşk (Fotoğraf 4) Osmanlı devlet geleneği ve teşrifatındaki İrânî etkiyi somut bir şekilde göstermektedir (Turan 91-129).

Geleneksel toplumlarda kamu yapılarının iktidarı sembolize eden ve itaati meşrulaştıran bir fonksiyonu olmuştur. İktidar ve mekân arasındaki ilişkinin göstergesi olarak Topkapı Sarayı'nın tasarımı da kendisinden evvelki geleneklerin bir devamıdır. Devlet kendini mutlak bir otorite olarak takdim ederken bunu simgeler vasıtasıyla somutlaştırmıştır. Hitap biçimleri, kılık kıyafetteki ayrımların yanında estetik ve hacim olarak farklılığı yansıtan mekânsal ayrımlar iktidara özgü simgeler arasındadır. Bu simgelerden biri de toplumla iktidar arasındaki ayrımı ifade eden saraydır. Farklı devirlerde gereksinim duyulduğunca inşa edilen bir yapılar topluluğu olan Topkapı Sarayı sadece hanedanın barınmasına tahsis edilen bir yer değil devlet işlerinin de merkezi olmuş bir birimdir (Turan 91-129).

Siyasal iktidarın meşruiyetini sergilemek için gerçekleştirdiği bütün törenler, simgesellik içererek iktidarın tebaasına ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Osmanlı saray mimarisinde mekân örgütlenmesinin şekillenmesinde söz konusu törenlerin de tesiri olmuştur (Sağdıç 2-3). Sarayın ilk iki avlusu yabancıları etki altında bırakmak ve mutlak hükümdar anlayışını güçlendirmek üzere gerçekleştirilen merasimler için bir sahne işlevi görmekteydi. Üçüncü avlu olan Enderun ise gözlerden uzak bir hükümdar konutu ve içoğlanlarının beyaz hadımların gözetiminde öğrenim gördükleri bir mekândı. Esirlerin insan gücü olarak kullanılması Sümer devrinde mevcut ise de savaşta esir alınanların yetiştirilip devlet hizmetinde kullanılması Akad Kralı I. Sargon (M.Ö. 2334-2279) ile başlamıştır. Assurlular bunu sistematik bir biçime getirmiş, Urartular da esirlerden askerlik ve imar işlerinde faydalanmış, kadınları da sarayın haremine yerleştirmiştir (Avcı 70-74). Süreklilik gösteren bu olgu Osmanlılarda da görülmüş, Enderun içoğlanlarının devletin yönetim kadrosunda görevlendirilmek için eğitildikleri bir saray akademisi olmuştur. Enderun'daki içoğlanları saray kültürü ile terbiye edilmekteydiler (Uluçay 11). Benzer eğitim fonksiyonuna harem de sahip olmuş, haremdeki cariyeler ve içoğlanları ortak bir saray kültürüyle yoğrularak birbirleriyle evlendirilmişlerdir. Devletin yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı hem kamusal hem de özel hizmetlere göre gruplaşmış bir yapılar topluluğuydu. Saray, Osmanlı hanedanının üstünlük, meşruluk ve devamlılığını sorgulayacak bir soy aristokrasisinin ortaya çıkışını engelleyen, otokratik merkezî iktidarın kuvvetlenmesini sağlayan bir kurumdu (Necipoğlu 20-21). Devlet, haremde esir veya köle olarak getirilen cariyeleri Türk-İslam terbiyesi ile yetiştirirken benzer yöntemi Enderun'da klasik dö-

nemde devşirme olarak getirilen içoğlanlarına da uygulamaktaydı. Enderrun'dan "çıkma" usulüyle devlet görevlerine atanan içoğlanlarıyla haremnden "çırağ" edilen cariyeler birbirleriyle evlendirilmiş ve bu sayede devlet soya bağı olmayan kendi aristokrasisini, seçkin sınıfını yaratmıştır. Söz konusu sistemin merkezi "Topkapı Sarayı" olmuştur.

Osmanlı devrindeki vesikalarda, kaynaklarda sarayın ismi "Sarayı Cedid", "Sarayı Hümayûn" şeklinde geçmektedir. "Topkapı Sarayı"na Beyazıt'taki Eski Sarayı (Sarayı Atık) nispetle Yeni Sarayı (Sarayı Cedid) denilmiştir ve sarayın en sık kullanılan ismi olmuştur. 18. Yüzyılda, sarayın "Toplu Kapı" olarak adlandırılan kapısının üzerine inşa edilen "Topkapusu Sarayı" 1863'te yanmış, 1871'de de kalıntıları Rumeli demiryolu inşaatı sırasında ortadan kaldırılmıştır. Daha sonra bu yapı saraya ismini vermiş, sarayı "Topkapı Sarayı" olarak anılmaya başlanmıştır (Eyice, 1985: 59). Sarayı; araziye uygun şekilde, topografyaya göre şekillenmiştir. Yatay bir genişlemeyle birbirine eklenmiş bir yapılanmaya sahiptir (Plan 13 ve Plan 14). Topkapı Sarayı, üç anıtsal ana kapı ve üç ana avlu etrafında biçimlenmiştir. Bu durum sarayın teşkilata göre şekil aldığı göstermektedir. Devlet ve sarayı teşkilatı ile kullanım ihtiyacına göre biçimlenen sarayı Boğaziçi, Haliç ve Marmara'ya hâkim 70 dönümlük bir sahada inşa edilmiştir (Fotoğraf 5). Sarayın kapladığı alan takriben 700 bin metre karedir (Ortaylı 28). Bizans devrinde Hagios Demetrios, Osmanlı kaynaklarında ise "Zeytinlik" olarak anılan tepede yapılan sarayı "Sur-ı Sultanî" adlı sur ile çevrelenmiştir. Adı geçen sur Bizans devrinden kalan Propontis deniz surlarıyla birleşmektedir. "Sultânü'l-Berreyn ve Hâkânü'l-Bahreyn" (iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı) ünvanlarını kullanan Fatih Sultan Mehmed, bunları doğrulamak için sarayını iki kara ve iki denize hâkim konumda inşa ettirmiştir. Ayrıca kendi adıyla inşa ettirdiği külliyesinin medreselerine de Akdeniz ve Karadeniz isimlerini vermiştir (Yerasimos 215). Saltanat Kapısı olarak da adlandırılan "Bab-ı Hümayûn" (Fotoğraf 6) en üstteki inşa kitabesine göre 1478 yılında inşa edilmiştir (Eldem ve Akozan 9). Devlet adamlarının müsadere edilen malları bu kapı üzerindeki köşkte saklanmaktaydı. 1867 yılındaki yangında yanan köşk, 1921'deki ikinci yangında tamamen çökmüştür (Sakaoğlu 29). Buradan girilen I. Avlu halka açık olup sarayın ihtiyaçlarını karşılayan hizmet birimleri burada bulunmaktaydı. Cebahane (Aya İrini Kilisesi), Has Fırın, Ehl-i Hiref atölyeleri, odun ambarı, tebaanın talep ve şikayetlerini ilettiği Deavi Kasrı gibi yapılar burada hizmet vermekteydi. Adı geçen kasırdaki, kubbe vezirleri nöbetleşe olarak tebaanın talep ve şikayetlerini içeren arzuhâlleri toplardı (Tuğluca 68). İkinci kapı olan Babüselam'dan (Fotoğraf 7 ve Fotoğraf 8) sadece padişah atla girme hakkına sahipti. II. Avlu, "İstabl-ı Amire" adlı ahırların, "Matbah-ı Amire" adlı sarayı mutfaklarının ve devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yer olan "Divan-ı Hümayûn"un bulunduğu kısımdı (Fotoğraf 9). Avlunun sol üst tarafındaki yapı olan "Divan-ı Hümayûn"un ilk inşası Fatih Sultan Mehmed devrinde olup Sultan I. Süleyman zamanında Mimarbaşı Alaeddin Acem Ali tarafından

1527-1529 yılları arasında yeniden inşa edilmiştir. Yapı, 1665 harem yangınından sonra Sultan IV. Mehmed devrinde yenilenmiştir (Esemenli 37-38). Sekiz kubbeli “Dış Hazine” binası da “Divan-ı Hümayûn”un yanında yer almaktadır (Cezar, 61). Elçi kabulleri ve ulufe törenleri ikinci avluda gerçekleştirilmiştir. Padişahların tahta çıkışı olan cülus ve muayede (bayramlaşma) törenleri ikinci avluda, üçüncü kapı olan Babüssaade (Fotoğraf 10) önünde icra edilmiştir. Enderun olarak adlandırılan III. Avlu’ya Babüssaade’den girilmekteydi. Klasik dönemde devşirme yoluyla getirilen içoğlanları burada kademeler şeklinde gerçekleştirilen teorik ve pratik bir eğitime tabi tutulmuşlardır. Söz konusu avluda bu eğitimlerin gerçekleştirildiği ve içoğlanlarının kaldığı yapılar bulunmaktadır. Bunların dışında kapıdan girildikten sonra tam karşıdaki yapı Arz Odası’dır (Fotoğraf 11). Bu yapı, Fatih Sultan Mehmed devrinde hazırlanan teşrifat kanunnamesiyle birlikte padişahın konununun daha yukarıya çekilmesiyle alakalı olarak ortaya çıkmıştır. Arz Odası’nın yapılması Kanunname-i Âli-i Osman’da Fatih Sultan Mehmed tarafından belirtilmiştir (Özcan 16). Divan-ı Hümayûn başkanlığını veziriazama bırakan padişaha burada, devlet görevlileri tarafından alınan kararlar sırayla arz edilirdi. Buna kaynaklarda “arza girmek” denilmiştir. Evvela Yeniçeri Ağası’nın arza girmesi Osmanlı İmparatorluğu’nun askerî bir devlet olduğunun göstergesidir.

Sarayın Harem bölümüne, padişah kadınları ilk kez Sultan I. Süleyman zamanında 1534’te getirilmiştir. Sultan III. Murad devrinde Mimar Sinan’a yeniden inşa ettirilen Harem’in ikinci avludaki giriş kapısı olan “Araba Kapısı” (Fotoğraf 12) üzerindeki inşa kitabesinde 1588 tarihi bulunmaktadır (Koçu 157). Harem’deki kadınlar saray dışına bu kapıdan araba ile girip çıktıklarından dolayı bu isim verilmiştir (Akgündüz, 2011: 136). II. ve III. Avlu içerisinde birer giriş kapısı ile ulaşılan Harem, ihtiyaç hasıl oldukça inşa edilen birimler sebebiyle plansız, iç içe ve karmaşık bir şekilde yapılanmıştır (Tarım 256-261). Harem, padişahların validelerinin, şehzadelerinin, kadınlarının, kızları ve kız kardeşlerinin ikamet ettiği bir mekân olmanın yanında aynı zamanda cariyelerin yetiştirildiği bir okul olmuştur. Kara hadım ağaların gözetimindeki bu mekân hem idarî yapısı ve işlevi hem de mimarî biçimlenişle Topkapı Sarayı’nın diğer bölümleri gibi Doğu saray geleneğini yansıtan bir bölüm olmuştur. 1856 yılında inşası tamamlanan Dolmabahçe Sarayı ise Topkapı Sarayı’nın tersine bütünüyle Batı mimarlık üslubunu yansıtan, Avrupa sarayları gibi tek bir yapı olarak tasarlanmıştır (Plan 14). Avrupa Neo-Klasik üslubunda inşa edilen Dolmabahçe Sarayı’na geçilmesi ile saray teşkilatında ve mimarisinde Doğu saray geleneği bırakılmıştır (Plan 15). Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı’nın kadim olanı terk etme ve Batılılaşma konusunda attığı kararlı adımları gösteren somut bir örnektir. İnşa edilen yeni saray, sur içi yerine Batılıların yoğun olarak yaşadığı Beyoğlu bölgesinde yapılmıştır (Belge 364).

Sonuç

İnsanlık tarihinde “ilk”ler (İlk yerleşik hayat, ilk tarımsal üretim, ilk şehir ve devlet, ilk yazı vs.) Doğu’da Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır. İnsanlık tarihinin ana coğrafyasını meydana getiren Mezopotamya, Mısır ve Anadolu merkezli bölge Doğu’yu oluşturmasına rağmen ilk başlarda bir karşıtlık, bir Doğu-Batı mücadelesi mevcut değildi. İlk devletlerin ve akabinde yazının ortaya çıkmasıyla uygarlığın başladığı genel olarak kabul edilmektedir. Batı’nın kimlik kazanması, kendini tanımlayabilmesi genel olarak Antik Yunan-Pers mücadeleleriyle kendini göstermiştir.

Mezopotamya’da ilk anıtsal mimarî yapılar olan tapınaklar inşa edilmiş, zamanla Sümerlerde anıtsal mimarînin ikinci örnekleri olan saraylar meydana getirilmiştir. İnşa edilen ilk saraylar, bölgede ahşap ve taşın ender görülmesi sebebiyle malzeme olarak kerpiçten yapılmışlardır. Doğu’da saray mimarîsinin gelişimi Sümerlerden Osmanlılara değin benzer özellikler göstermiştir. Yaklaşık 5 bin yıl boyunca saraylar; daha çok dikdörtgen veya dikdörtgene yakın simetrik olmayan bir saha içerisinde avlularla, koridorlarla, anıtsal kapılarla bölümlenen farklı büyüklükte birimlerden meydana gelen yapılar topluluğu şeklinde kendini göstermiştir. Geniş alanlara bazen dikey bazen de yatay biçimde yayılan ve zaman içinde ilavelerle genişleyen yapılardan oluşan saraylarda, avlular çevrelerindeki mekânlarla birbirlerine eklenip surlarla çevrilmiştir. Topkapı Sarayı’na da zaman içerisinde sürekli ilaveler yapılmış, söz konusu durum Fatih Sultan Mehmed devrinde inşa edilen Çinili Köşk’ten sarayın son yapısı olan Sultan Abdülmecid devrinde yapılan Mecidiye Köşkü’ne kadar devam etmiştir. Avlular, işlev açısından birbirinden farklılaşmıştır. Resmî ve hususî niteliklere sahip avlu merkezli gruptan oluşan saraylarda Assurlulardan itibaren planlar aynı eksen üzerinde birbirini izleyen anıtsal kapılarla bağlanan avlular şeklinde inşa edilmişlerdir. Avluların ve yapıların bu şekilde dizilimi Doğu’da tarih boyunca pek çok sarayda tekrar edilmiştir. Topkapı Sarayı ile benzer planda inşa edilen Yeni Assur II. Aşşur-Nasir-Apli Sarayında Babanu (Dış) ve Bitanu (İç) adlı iki bölüm yer almaktaydı. Babanu’daki en üst düzey görevli “Rab Şa Reşi” adlı baş hadım idi. Buradaki Babanu, Topkapı Sarayı’ndaki Birun (Dış) kısmının, Bitanu (İç) ise Enderun’un karşılığı gibidir. “Rab Şa Reşi” ise “Babüssaade Ağası” (Kapı Ağası) adlı ak hadımın karşılığıdır. Haremin başındaki “Şa Reşi” adlı hadım görevlinin ise Osmanlı’daki karşılığı “Darüssaade Ağası” (Kızlar Ağası) olan hadım görevlidir. Doğu Saraylarındaki benzerlik sadece mimarî anlamda olmayıp aynı zamanda teşkilat açısından da kendini göstermektedir. Devletlere göre değişen sadece görevlilerin isimleri olmuş, isimler farklı dillerde adlandırılmıştır. Sümerlerden Osmanlılara dek hadımlar ve cariyeler saraylarda hizmet unsuru olarak kullanılmışlardır.

Çalışma, Doğu Saraylarının mimarî olarak gelişimi Urartu Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı ve Topkapı Sarayı örnekleri üzerinden incelenmiştir. Her iki saray da topografyaya göre şekillenmiş, yüksek bir kesimde, surlarla çevrili olarak şehre hâkim bir konumda inşa edilmiştir. Avlularla birbirine bağlanan farklı büyüklükte ve işlevlerde olan geçişlerin kısıtlı olduğu çeşitli odaların dizilmesiyle yapılmışlardır. Hem Kef Kalesi Sarayı hem de Topkapı Sarayı bir yönetim merkezi, hanedanın ikamet ettiği yer ve hazinenin saklandığı bir yapıdır. Kef Kalesi Sarayındaki

mutfakla bağlantılı “Yukarı Salon”un hanedana ait özel bir kısım muhtemelen harem olduğu düşünülmektedir. Topkapı Sarayı’nın haremünde de Kuşhane adlı mutfakla bağlantılı özel bölümler bulunmaktadır. Urartu Kef Kalesi Sarayındaki depo kısmı hazine olarak kullanılmış, tarımdan elde edilen artı ürünler, savaşlardan elde edilen ganimetlerle birlikte burada muhafaza edilmiştir. Çanak-çömleklerin saklandığı bu kısmın benzeri olan Topkapı Sarayı hazine binasında da porselenlerin tutulduğu bilinmektedir. Her iki sarayda da ibadet yapısının bulunması bir benzerlik olarak görülebilir. Urartularda saraylarda bulunan tapınakların benzeri Topkapı Sarayı’nda bulunan Fatih Sultan Mehmed devrinde inşa edilen Enderun Ağalar Camii’dir. Bir başka benzerlik ise savaşlarda esir edilenlerin de görev yaptığı zanaatkar atölyeleridir. Ehl-i Hiref teşkilatının yer aldığı atölyeler Topkapı Sarayının birinci avlusunda yer almaktaydı. Kef Kalesi Sarayının en anıtsal bölümü olan “Aşağı Salon” bir taht salonu olup merasim ve kabullerin gerçekleştirildiği bir mekân iken Topkapı Sarayında da benzer işlevi “Arz Odası” yerine getirmiştir. İki sarayda da ahırlar, mutfaklar ve bahçeler bulunurken inşasıyla ilgili bilgi üzerlerindeki yazıtlardan öğrenilmektedir.

Yukarıda iki saray üzerinden zikredilen bu özellikler, Sümerlerden itibaren Doğu Saraylarında görülmüştür. Saray mimarîsi hemen hemen aynı özelliklerle 19.Yüzyıla değin devam etmiştir. Lakin, söz konusu saray geleneğindeki benzerlik ve süreklilik yapıların mimarî üsluplarında değil dizilimi ve işlevlerinde kendini göstermiştir. Mezopotamya’da oluşan Doğu saray geleneği adı geçen yüzyıla kadar varlığını mimarî ve idarî teşkilat açısından devam ettirmiş, 5 bin yıl boyunca bir süreklilik oluşturmuştur. Batı’nın 19. Yüzyılda dünya hakimiyetini ele geçirmesi ve kendi dışındaki toplumlara dönüştürmeye başlaması, Doğu üzerinde bir kültürel hegemonya oluşturmasıyla söz konusu saray mimarîsi ve teşkilatı sona ermiştir.

KAYNAKLAR

- Akgündüz, Ahmed. *Sarayda Harem*. Hayat Yayınları, 2011.
- Akın, Nur. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, no. 3, 1997, ss. 1611-1614.
- Atila, Nermin. *MÖ II. Bin Yılda Boğazköy ve Çevresinin Jeopolitiği*. 2015. Selçuk Ü, Yüksek lisans tezi.
- Avcı, Casim. “Leşker-i Bazar.” *DİA*, c. 27, 2003, ss.142-143.
- Avcı, Casim. “Urartu İskânında Esir Nüfus.” *Toplumsal Tarih*, no. 274, 2016, ss. 70-74.
- Avcı, Casim. *Van Gölü Havzasında Urartu İskân Politikası*. 2015. İstanbul Ü, Doktora tezi.
- Ayman, İsmail. *Urartu Krallığı’nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*. 2013. İstanbul Ü, Doktora tezi.
- Belge, Murat. *Osmanlı’da Kurumlar ve Kültür*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2005.
- Cancik Kirschbaum, Eva. *Assurlular*. Alfa Yayınları, 2020.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Başkenti İstanbul*. EKAV Vakfı Yayınları. 2002.

- Çoşkun, İsmail, ve Dilara Demirtaş. “Yeni Asur Saray Sanatı.” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 7, no. 4, 2020, ss. 2102-54.
- Çevik, Özlem. *Anadolu’da Kentleşme Süreci*. 2004. Ege Ü, Doktora tezi.
- Çilingiroğlu, Altan. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. TTK Yayınları, 2020.
- Eldem, Sedad, ve Feridun Akozan. *Topkapı Sarayı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Eravcı, Burcu Esra. *Hitit Devleti’nde Saray Sistemi*. 2019. Ankara Hacı Bayram Veli Ü, Yüksek lisans tezi.
- Erdoğan, Serkan. “Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 36, no. 62, 2017, ss. 31-58.
- Esemenli, Deniz. *Mekânlar, Zamanlar: Topkapı Sarayı*. Akbank Yayınları, 2000.
- Esemenli, Deniz. *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*. Homer Kitabevi, 2002.
- Eyice, Semavi. *Topkapı Sarayı*. Epoch Yayınları, 1985.
- Fischer, Steven Roger. *Yazının Tarihi*. İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Grabar, Oleg. *İslam Sanatının Oluşumu*. Alfa Yayınları, 2018.
- Hrouda, Barthel. *Mezopotamya*. Alfa Yayınları, 2020.
- İnalcık, Halil. *Adâlet Kitabı*. Yeditepe Yayınları. 2015.
- Kaya, Mehmet Ali. *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Koçu, Reşat Ekrem. “Topkapı Sarayı.” *İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi*, 1960.
- Kuban, Doğan. *İstanbul Bir Kent Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Kuvaç, Rıfat. *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*. 2017. Van Yüzüncü Yıl Ü, Doktora tezi.
- Mackay, Ernest. *A Sumerian Palace And The A Cemetery At Kish, Mesopotamia*. Field Museum Anthropological Memoirs, 1929.
- Memiş, Bahar. *Urartu Konut Mimarlığı*. 1997. İstanbul Ü, Yüksek lisans tezi.
- Musluoğlu, Ziya. *MÖ I. Binyıl Kuzey Suriye Bölgesi Saray Mimarisi*. 2010. Ege Ü. Yüksek lisans tezi.
- Naiboğlu, Nihan. “Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler.” *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. c. 3, no. 20, 2019, ss. 211-224.
- Necipoglu, Gülru. *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*. Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Sarayında Hayat*. Yitik Hazine Yayınları, 2008.
- Özcan, Abdulkadir. *Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman*. Kronik Yayınları, 2018.
- Sağdıç, Zafer. *Üç Osmanlı Sarayında İşlev ve Mimarlık Bağlantısı*. 2006. Yıldız Teknik Ü, Doktora tezi.
- Sakaoğlu, Necdet. *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun*. Denizbank Yayınları, 2002.
- Salvini, Mirjo. *Urartu Tarihi ve Kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Sevin, Veli. *Yeni Assur Sanatı I: Mimarlık*. TTK Yayınları, 2019.

- Sözen, Metin. *Devletin Evi Saray*. Sandoz Yayınları, 1990.
- Şahin, Gökhan. *M.Ö. I. Bin Öncesi Anadolu Saray Mimarisinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Yönetime Dair Düşündükleri*. 2019. Mehmet Akif Ersoy Ü, Yüksek lisans tezi.
- Tan, Armağan. *Urartu Devleti'nin Kuruluşu*. 2010. Marmara Ü, Yüksek lisans tezi.
- Taneri, Aydın. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. TTK Yayınları, 1978.
- Tanman, Baha. "Divanhane." *DİA*, c. 9, 1994, ss. 437-444.
- Tarım, Zeynep. "Saray." *DİA*, c. 36, 2009, ss. 117-121.
- Tarım, Zeynep. "Topkapı Sarayı." *DİA*, c. 41, 2012, ss. 256-261.
- Tekin, Murat. "Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi." *SBAD Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 12, no. 2, 2017, ss. 17-30.
- Tuğluca, Murat. *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. TTK Yayınları, 2020.
- Turan, Namık. "İktidarı Simgeleyen İdarî ve Törenselleşmiş Bir Mekân Olarak Osmanlı Sarayı'nın Tasarımı." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 56, no. 1, 2011, ss. 91-129.
- Uğurlu, Kâmil. "Kubadabad Sarayı." *DİA*, c. 22, 2002, ss. 299-300.
- Uluçay, Çağatay. *Harem*. TTK Yayınları, 1985.
- Yerasimos, Stefanos. *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Yetkin, Şerare. "Abbasiler." *DİA*, c. 1, 1988, ss. 49-56.
- Yiğit, Rıdvan. *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi*. 2019. Bitlis Eren Ü, Yüksek lisans tezi.

Fotoğraf Kaynakları

Kef Kenti Sarayı:

Avcı, Can. Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası. 2015. İstanbul Ü. Doktora tezi.

Topkapı Sarayı:

Mert Ağaoğlu, Esra Ersoy, Melike Öztürk

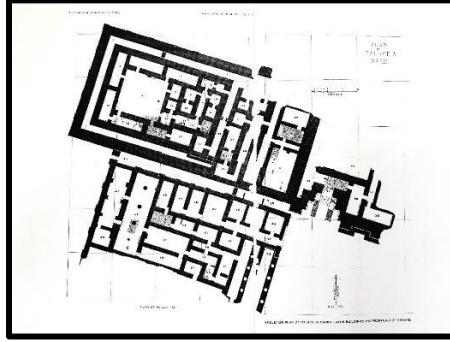
YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %60, İkinci Yazar %40.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

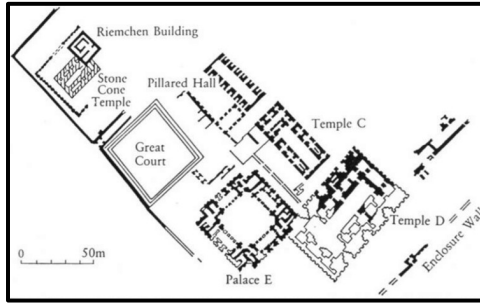
FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

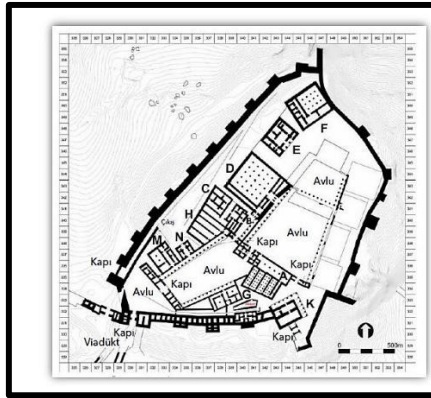
PLANLAR

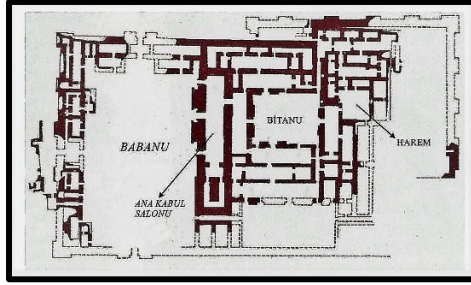
Plan 1: Kiş Sarayı Planı (Mackay, 33)

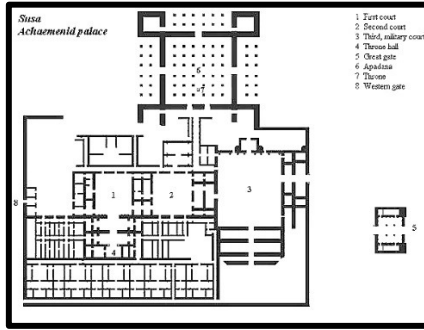
Plan 2: Uruk İnanna Kutsal Alanı MÖ 3300-3000 (Naiboğlu, Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler, 218).

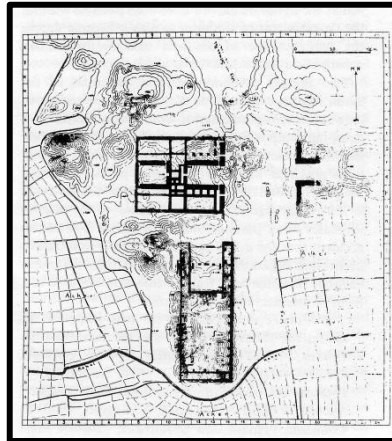
Plan 3: Hitit Hattusa Kraliyet Sarayı (Eravcı, 108)

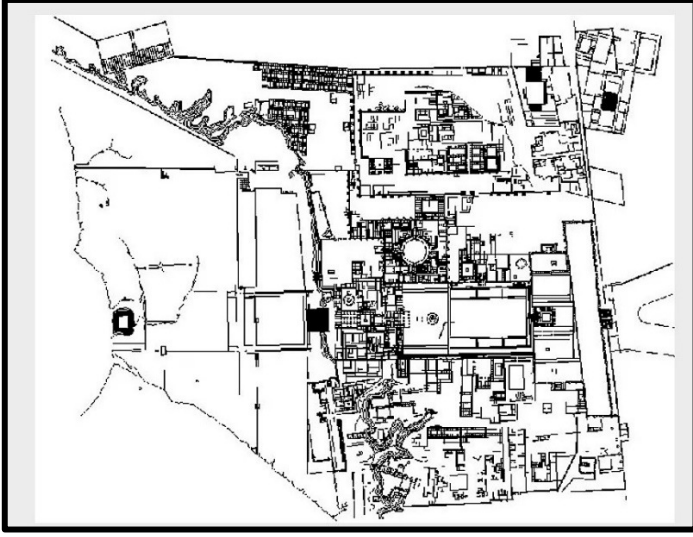
Plan 4: II. Assur-Nasir-Apli Sarayı, Kalhu (Sevin, 47)

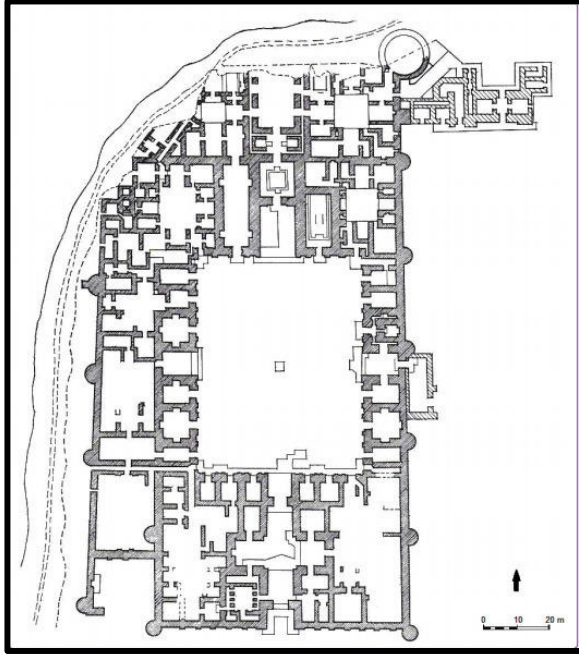
Plan 5: Susa I. Dareios Sarayı (<http://www.achemenet.com/en/visit/?/susa/palace-of-darius/7> Erişim tarihi 10.02.2024)

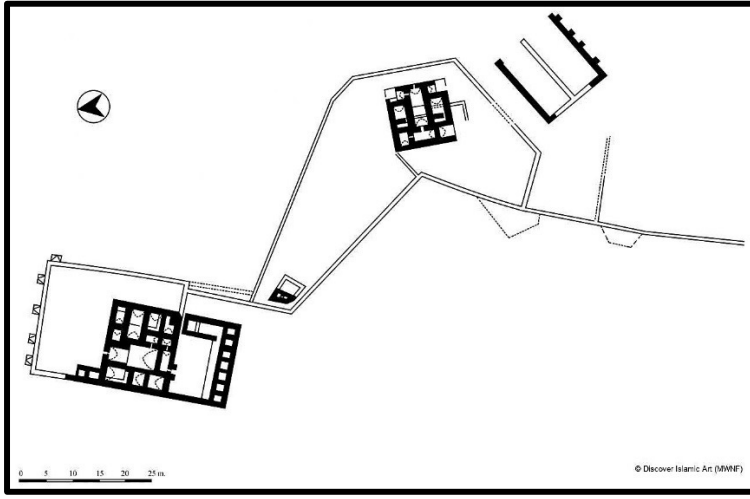
Plan 6: Ktesiphon (Medain) Sarayı (https://www.cais-soas.com/CAIS/Images2/Sasanian/takht_soleyman/Azar_Goshnasp_Fire_Temple_Complex.jpg Erişim tarihi 10.02.2024)

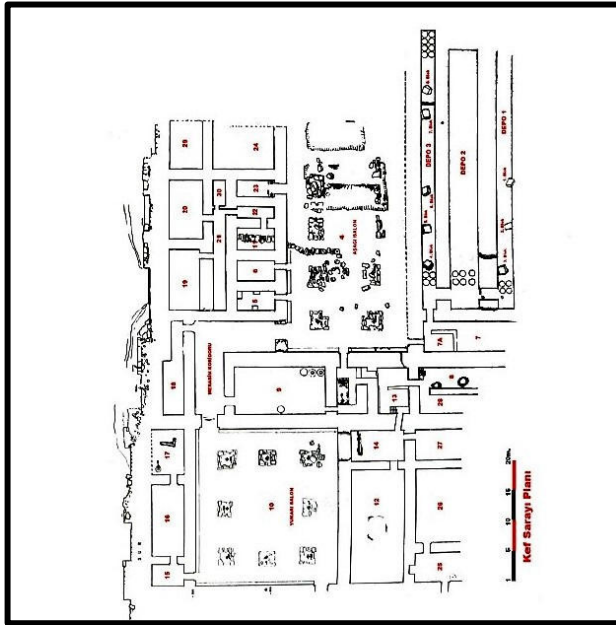
Plan 9: Cevsaku'l Hakanî Sarayı (<https://www.sanatinyolculugu.com/cevzakul-hakani/> Erişim tarihi 10.02.2024)

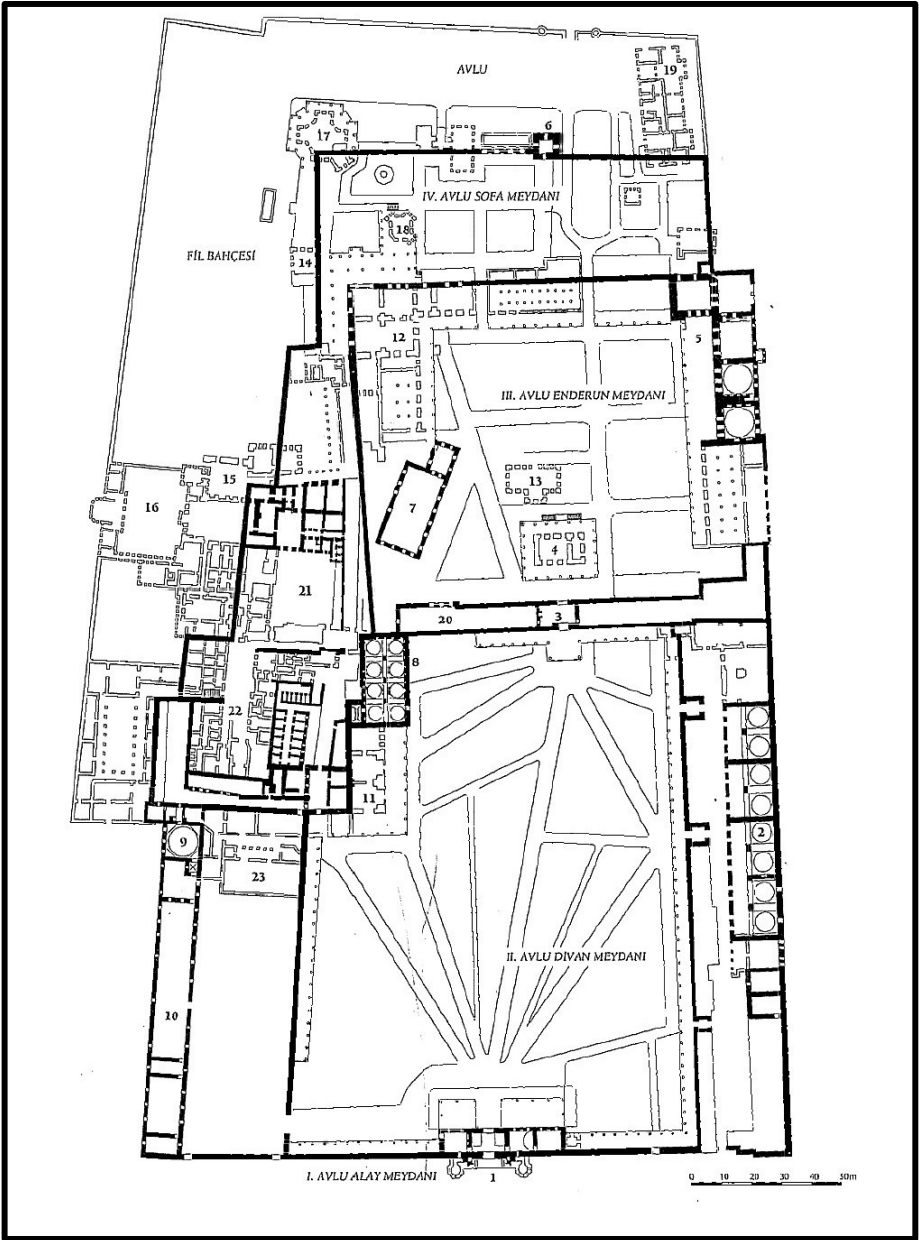
Plan 10: Leşker-i Bazar Sarayı (<https://islamansiklopedisi.org.tr/lesker-i-bazar> Erişim tarihi 10.02.2024)

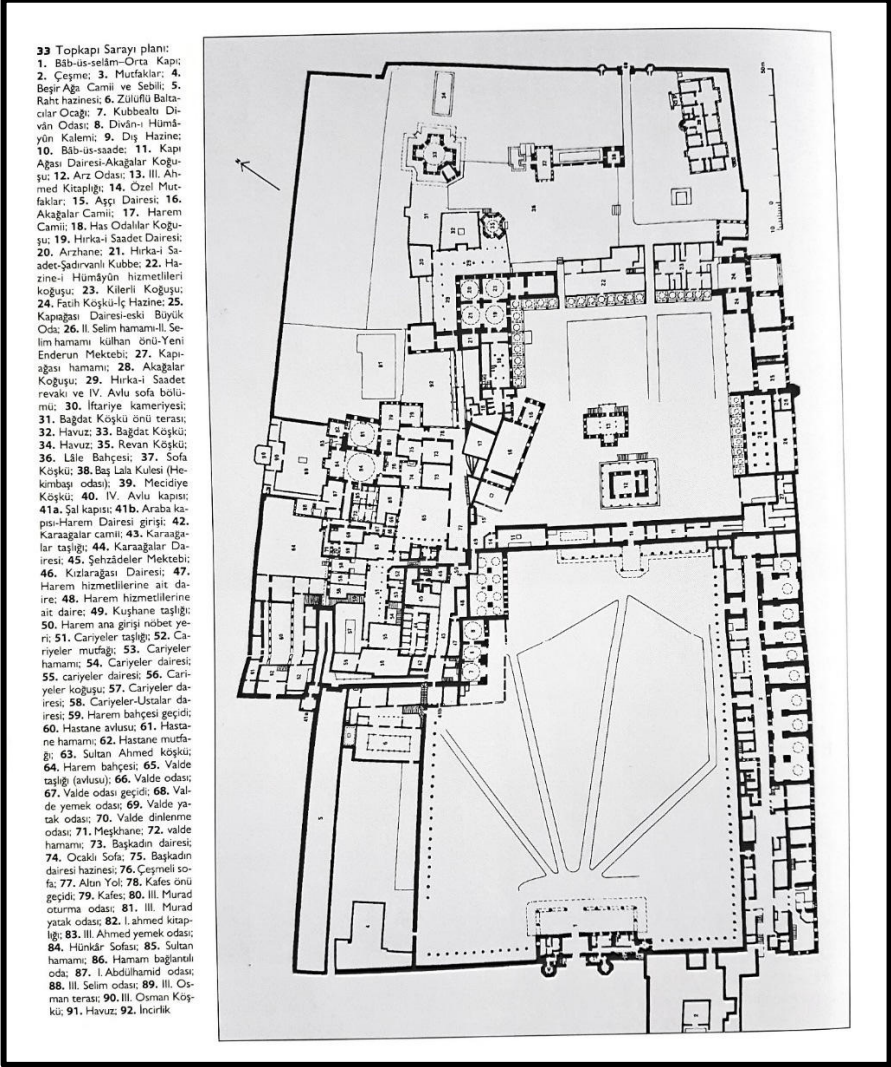
Plan 11: Kubadabad Sarayı (https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;ISL:tr;Mon01;5;tr Erişim tarihi 10.02.2024).

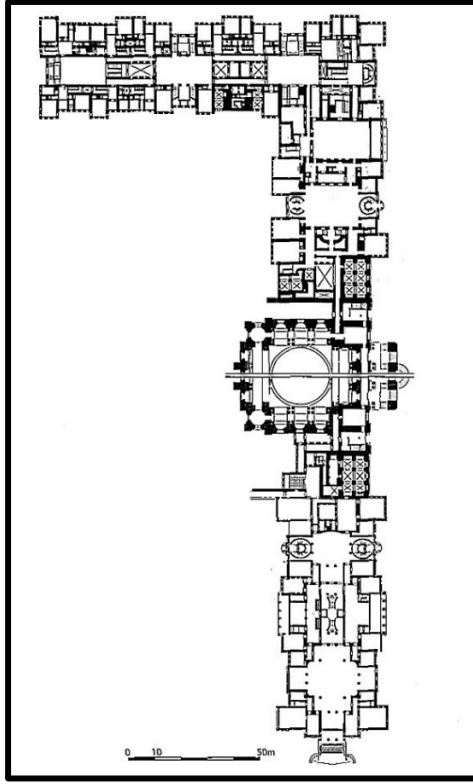
Plan 12: Kef Kalesi Sarayı (Coşkun, 273)

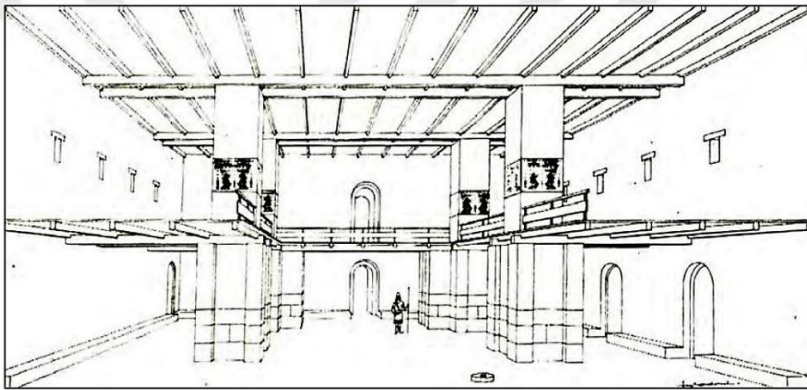
Plan 13: Topkapı Sarayı (https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument:isl:tr:mon01:24:tr) Erişim tarihi 10.02.2024)

Plan 14: Topkapı Sarayı II (Eldem, 225)

Plan 15: Dolmabahçe Sarayı (Esemenli, 131)

Çizim 1: Aşağı Salon Restitüsyon (Avcı, 74)

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Adilcevaz Ovası (Avcı, 48)

Fotoğraf 2: Kef Sitadeli ve Batısında Bulunan Dere (Avcı, 51)

Fotoğraf 3: Kef Aşağı Yerleşme Surları (Avcı, 63)

Fotoğraf 4: Çinili Köşk (Mert Ağaoğlu)

Fotoğraf 5: Topkapı Sarayı Havadan Görünüm

Fotoğraf 6: Bab-ı Hümayûn (Mert Ağaoğlu)

Fotoğraf 7: Babüselam (Mert Ağaoğlu)

Fotoğraf 8: Babüselam (Melike Öztürk)

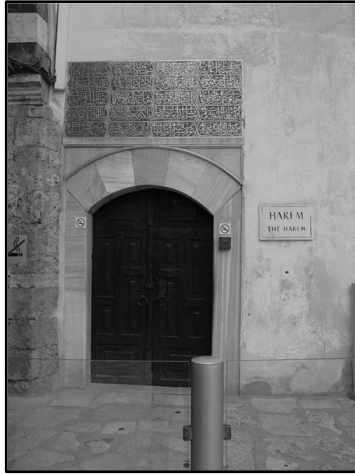
Fotoğraf 9: Divan-ı Hümayûn (Melike Öztürk)

Fotoğraf 10: Babüssaade (Esra Ersoy)

Fotoğraf 11: Arz Odası (Esra Ersoy)

Fotoğraf 12: Araba Kapısı (Esra Ersoy)